

ÚJJÁÉLEDŐ PARASZTI MENTALITÁS?

A REPRIVATIZÁCIÓ HATÁSA

A GAZDÁLKODÓI STRATÉGIÁKRA ÉS HABITUSOKRA

Amikor ez év tavaszán elfogadtam a felkérést a konferencián való előadás tartására, az volt a szándékom, hogy egy regionális vizsgálat eredményeit összegezve arról beszéljek, hogy a rendszerváltást követően a gazdálkodói magatartások és habitusok vonatkozásában milyen kapcsolódásokat találunk a korábbi paraszti életformához. Időközben az ezt a kérdést taglaló kötetem napvilágot látott (Kotics 2006), s ha megengedik, mostani előadásomban a vizsgált problematika elméletibb vonatkozásait kívánom tárgyalni. Előadásom természetesen a címben felvetett kérdést érinti, de nem az empirikus kutatási tapasztalatok elemző bemutatásával közelíti meg ezt, hanem annak felvetésével, hogy milyen módon viszonyulhatunk az „újjáéledő paraszti mentalitás” vizsgálatához. Élesebben fogalmazva: értelmezhetjük-e a rendszerváltás utáni időszakot jellemző reprivatizációt olyan társadalmi folyamatnak, amely egy eltűnőben lévő életforma, a paraszti kultúra újramegjelenését idézte elő? Másfél évtizeddel a rendszerváltás után lassan időszerű volna, hogy elkészüljön egy olyan elemzés, amely átfogó módon ad választ a felvetésre. Ám ehhez elengedhetetlen különböző kérdések megfogalmazása, az elemzéshez használható fogalmak végiggondolása. Előadásom alapvetően ehhez szeretne hozzájárulni.

2001-ben jelent meg Andrew Cartwright könyve, *The Return of the Peasant. Land reform in post-Communist Romania* címmel. A szerző a romániai átalakulási folyamatot egyértelműen a kommunista rezsim előtti időszakhoz való visszatérésként, a paraszti világ újjáéledéseként jellemzi. A későbbi kutatások megerősítik ezt a vélekedést, s egyre árnyaltabban mutatják be a kontinuitás meglétét a paraszti világ korábbi formáival. A kutatók éles szemmel veszik észre, hogy a tradicionális gazdálkodási minták újjáéledése egyáltalán nem valamiféle nosztalgikus vágyódásként interpretálható, hanem olyan kényszerként, amely jelen pillanatban az egyetlen fennmaradási esély az ott élők számára (Bíró–Gagyí–Oláh 1994). Az egyéni szereplők által feleleveníthető egyetlen gazdálkodási modell pedig a kollektivizálás előtti kis- és középparaszti gazdálkodás volt.

A kutatás azt is észlelte, hogy a tágabb térségben lezajló változások eltérő tendenciákat mutatnak. A kelet-európai politikai átalakulások, a reprivatizáció mindenhol alapvető társadalmi változások előidézői voltak (Harcsa–Kovách–Szelényi 1994). A néprajzi-antropológiai kutatások számára ez a változás többféle szempontból is

kihívás volt. Fontos kérdésként vetődött fel, hogy képes-e a tudományterület élni a kínálkozó lehetőséggel, s módszertani eszköztárát hasznosítva pontosan dokumentálni, illetve értelmezni tudja-e a szeme láttára végbemenő változásokat. De ennél többet is kell hogy jelentsen a rendszerváltást követő átalakulás a diszciplína számára. Annak mérlegelését is, hogy az eddigi beszédmód a paraszti társadalomról, a falusi életvilágról adekvát-e az új helyzet értelmezése során. Az utóbbi felvetés első látásra akár provokatívnak is tűnhet, hiszen éppen a rendszerváltást követő föld-visszagamánosítás és kárpótlás egyértelműen realitásnak tüntetett fel egyfajta „visszaparaszttosodást”. S ez esetben nemhogy megkérdőjelezi, hanem erősíti a korábbi értelmezési háló érvényességét.

Előadásomban arra kísérlek meg választ keresni, hogy miként értelmezhetjük az elmúlt tizenöt évben a vidéki társadalomban megfigyelhető jelenségeket. Az elemzés arra törekszik, hogy a lokális, regionális és országos szint egymást feltételezően jelenjen meg.

A publikációk számbavétele során első látásra is szembetűnő, hogy tudományszakunk kellő fontosságot tulajdonított a vázolt problematikának, s a kezdetektől felismerte a dokumentálás nélkülözhetetlenségét. Ennek eredményeként jelentős számban születtek egyes lokális településekről terepmunka-beszámolók, elemzések.¹ Több konferencia és tanulmánykötet jelzi, hogy komoly érdeklődés mutatkozott a reprivatizáció vidéki életformára gyakorolt hatásának kutatására (Szilágyi 2002; Schwarz–Szarvas–Szilágyi 2005). A lokális bemutatások és elemző feldolgozások mellett néhány monografikus munka is készült, amely egy-egy térség vonatkozásában vizsgálta meg a rendszerváltás hatását a régió gazdasági stratégiáira és magatartásaira (Lovas Kiss 2006a; 2006b; Kotics 2006; Molnár 2005; Szabó Á. 2002; Peti–Szabó 2006). Módszertani szempontból igen kimunkált vizsgálat a megismételt Varsánykutatás (Sárkány 2005a; 2005b). Olyan elemzés azonban még nem született, amely az átalakulás folyamatának makrostrukturális jellemzőit kísérlete volna meg számba venni. Pontosabban fogalmazva: a társadalomföldrajz, a szociológia és a társadalomtörténet körében találunk ilyen elemzéseket. Mi az oka, hogy a néprajzkutatók nem vállalkoztak ez idáig országos szempontú bemutatásokra? Magam többek között a makroszinten is érvényesíthető fogalmi keretek hiányát, kimunkálatlanságát és a módszertani kérdések bizonytalanságát tartom a legfontosabb tényezőnek.

Mielőtt azonban rátérnénk az értelmezési modellek vizsgálatára, nagyon röviden kísérletet teszek a rendszerváltást követő időszak legfontosabb jellemzőinek számbavételére.

¹ Itt csak a fontosabb munkákra utalok: A. Gergely 1990; Bíró–Gagyi–Oláh 1995; Borsos–György 1990; Borsos–Csite–Letenyei 1999; Csite 1999a; Hahn 1993; Kemény 2005; Kiss 2002; Kovács–Váradi 2005; Molnár 2005; Nemes–Heilig 1996; Oláh 1995; 2004a; 2004b; Peti 2004; 2006; Szabó 1998; Thelen 2001; 2003.

A MAI VISZONYOK FŐBB JELLEMZŐI

Az elemzés szempontjából legfontosabb megállapításunk, hogy a néprajzkutatók, szociológusok, társadalomtörténészek, ha eltérő vonatkozásait is vizsgálják ugyanannak a dolognak, sajátos módszertani eszköztáruk segítségével egyvalamiben egyetértenek: a mai viszonyok jellemzésére nem alkalmazható a parasztság fogalma (Juhász 1986–1987; 2005; Valuch 2003; Szilágyi 2005; Harcsa 1994; 1996). A történeti parasztságnak vagy tradicionális paraszti kultúrának nevezett társadalmi képződmény ma nem bír többé relevanciával. Abban azonban közel sincs egyetértés, hogy miképpen is nevezzék meg azt az entitást, ami ma megragadható, de leggyakrabban vidéki társadalomról, rurális térről, falusi társadalomról vagy vidéki térről írnak. Néhány fontosabb jelzőszám a mai vidéki viszonyokról:

A mai állapotok szerint 1,2–1,6 millió családi magángazdaság van az országban, amelynek többsége részidős, és jelentős mértékben termel saját fogyasztásra. A családi magángazdaságoknak átlagos földterülete nem éri el az 1 hektárt sem (Kovách 1997: 38). A kárpótlással szerzett földek nagysága országos átlagban 4,4 hektáros volt. Ez egyértelműen jelzi, szó sem volt arról, hogy a kárpótlás révén restaurálódott volna a mezőgazdaság kollektivizáció előtti tulajdon- és üzemstruktúrája (Kovács 1994: 86). A családi magántermelést elemezve az üzemformák, gazdasági magatartások és mentalitások sokszínű változataival találkozunk. A mezőgazdaságban túltermelési válság van, az általános gazdasági recesszió miatt megerősödött az önellátásra termelés kényszere, gátolva a specializált termelés erősödését. Az új családi üzemek jelentős része kényszervállalkozás (Kovách 1997: 44).

A gazdaság típusa, a gazdálkodók foglalkozása, végzettsége és az 1988 előtti gazdasági ágazatok közötti összefüggések elég egyértelműen bizonyítják, hogy a nyolcvanas évek legnagyobb kistermelőit, akik a kilencvenes években is gazdálkodtak, a termelés nagyságát és jövedelmezőségét tekintve is megelőzték azok a diplomások, akiknek a magángazdálkodása 1990 után indult. A nagy, specializált farmokat jellegzetesen a volt szövetkezeti menedzsmentből érkezők vezetik, nagyobb hitelhez, állami támogatáshoz szinte kizárólag a volt mezőgazdasági vezetők jutottak. A paraszti típusú egyes gazdaságok tulajdonosai pedig a leginkább a régebben is a mezőgazdaságban dolgozó, fizikai munkásokból kerülnek ki (Kovách 1997: 36).

A kilencvenes évektől a rurális települések társadalma drámai erővel és gyorsasággal strukturálódott át. Az egyik legszembetűnőbb jelenség a rurális szegénység tömeges, új formáinak a megjelenése, amit több kutató a rurális *underclass* jelenségével azonosít (Kovách 2005: 54). A vidékiek tömegei egyszerre veszítették el munkahelyüket, a vagyonuk feletti rendelkezés tényleges lehetőségét és a háztáji intézményét. A vidéki települések társadalma szegmentáltabbá vált a megélhetési stratégiák diverzifikálódásával, a jövedelmi-anyagi különbségek és az etnikai-kulturális változatosság növekedésével (uo.).

Néhány fontos jellemző, már csak kulcsszavakban:

Gyengült a falvak gazdasági funkciója.

A falusi társadalom sokkal nagyobb mértékben függ az állami forrásoktól, mint a városi.

A paraszti polgárosodás helyett a bérmunkás mentalitás terjed.

A régi, a falut öntevékenyen fejlesztő mentalitás eltűnt.

A nem paraszti mentalitás erősödött.

A falusi közösséghez való tartozás vonzereje csökkent.

A hagyományos faluközösség felbomlott.

A régi paraszti életforma, a családi munka közösség-szervező ereje, a hagyományos tekintélyek megszűntek.

Az átalakulás felszámolta a régi viszonyokat, de nem alakult ki egy elfogadott új élet- és közösségi forma. Nem szilárdult meg új presztízrendszer. A falusi lakosság átmeneti helyzetben van, ennek minden előnyével és hátrányával (Bognár 2005).

AZ ÉLETFORMÁK KONTINUITÁSA

Bár határozottan állítottuk, hogy a paraszti kultúra elvesztette relevanciáját, nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy mely vonatkozásokban ragadható meg folyamatosság a mai viszonyokkal.

Az 1989-et követő évek sokak számára bizonyíthatták, hogy a magyar társadalom és gazdaság szerkezetének sokkal több a hosszú időtartamú kontinuuus eleme, mint azt a társadalom elemzői évtizedeken keresztül feltételezték. A gazdasági és társadalomszerkezet részeinek kontinuitását a polgárosodás-modell hangsúlyozta egyedül a kortárs diskurzusok közül (Kovács 1997: 22).

A felhasznált erőforrások sokszínűsége, a mezőgazdasági családi üzemek gyakran nagyon vegyes termékszerkezete, a falusi háztartások pluriaktív jövedelemszerzése a hagyományos rurális tevékenységstruktúra újraeledésére és folytonosságára utalnak. A mezőgazdasági családi üzemek többsége nem specializált termelésű. A gazdasági pluriaktivitás, legalábbis magyarországi változatainak jelentős része, jellegzetesen a paraszti gazdasági és viselkedéskultúra eleme. A kétségtelen piacgazdasági kezdetek a rurális településeken, a kényszerek és vonzások kölcsönhatása miatt, a legnagyobb csoportoknál inkább a parasztosodás, mint a polgárosodás irányába mutatnak (Kovács 1997: 35).

Tóth Zoltán (1984) történeti értelemben mutatja ki a helyi társadalmi hierarchiákban megformált állandóságot, a rokonsági rend által fenntartott kapcsolathálót, valamint azokat a ritualizált formákat, amelyek révén a helyi társadalmak érték- vagy mértékadó csoportjai kialakítják a közösség által elfogadott értékrendet. Hasonló

folyamat zajlik a morális, az egyházi, a szolidaritási, a munkakooperációs szférában is, amelyek léptéke mindig inkább kisközösségi-falusi, mintsem tömeges és városi. „Az individualizáló hatásokkal szemben tehát éppen a falusi közösség megtartó és ez idáig legalább részben megtartott normarendje, a rang, a presztízs, a kooperáció-képesség, az életforma hitelével megerősített azonosságok adják azt a táptalajt, amelyen a mentalitás azonossága egyben a közösség hivatkozási alapját, legitimitását, identitását is szárba szökni engedi.” (A. Gergely 2005: 114.)

METANARRATÍVÁK A REPRIVATIZÁCIÓS ÁTALAKULÁSRÓL

A rendszerváltást követő reprivatizáció konceptualizációjához elengedhetetlen annak felvetése, hogy találunk-e az 1989 után végbement társadalmi mozgások leírására konzisztens fogalmi keretet. Fontos tisztáznunk, hogy a rendelkezésre álló fogalmi rendek milyen viszonyban vannak a paraszti kultúra elemzésére alkalmazott értelmezési hálóval.

Az alábbiakban röviden számba kívánom venni azokat a metanarratívákat, amelyek segítségével a kutatók a rendszerváltás utáni vidék változásait értelmezik. Több ilyen fogalmi rend tűnik fel a tudományos beszédmódban, azonban nem mindegyik azonos fajsúllyal. Kiemelt jelentősége szempontunkból a polgárosodáselméleteknek és a paraszttalanítás elképzelésének van. Emellett alternatív értelmezési keretként megjelenik a vizsgált jelenségre vonatkoztatva nem kellőképpen kimunkált akkulturáció, utóparasztosodás felfogás is. Lehetséges fogalmi keretként a nemzetközi vidékkutatások néhány fontosabb irányzatát említem még.

POLGÁROSODÁSELMÉLETEK

A „polgárosodás” fogalom használata a huszadik századi magyar társadalomtudományokban – paradox módon – döntően nem a városi népesség, hanem a parasztság és a rurális vagy rurális jellegű települések lakosságának társadalmi viszonyaira vonatkozott (Kovách 1997). A későbbi gondolkodást inspiráló és a fogalmat magát a reformkor utáni feledésből újra életre keltő Erdei Ferenc a parasztság történelmi felbomlásának folyamatát összegezte a polgárosodással (Erdei 1941). A szocializmus korának polgárosodásértelmezései is (Juhász 1991; Márkus 1973; 1996; Szelényi 1989; 1992) mind az utóparasztságról és a mezőgazdasági második gazdaságról szóltak (Kovách 1997).

Nyilvánvaló, hogy a század közepén a magyar társadalomban még domináns paraszti rend végleges felbomlása és mindmáig le nem záródó átalakulása az a hosszú időtartamú változás, amely a legnagyobb hatással volt az elmúlt évtizedekre. Nem

véletlen, hogy a magyar társadalomról való gondolkodás egyik modellje, a polgárosodás, döntően erről a folyamatról szól (Kovách 1997).

„A polgárosodást mint elemzési keretet alkalmazó és elfogadó tradíció az egyetlen olyan alternatív gondolkodásmód, amely kevésbé foglalkozott ideológiateremtéssel vagy ideológiakritikával, és ugyanakkor komoly empirikus tartalma volt. A strukturális kontinuitás és a klasszikus szocializmustól való különbözőség a rurális gazdaságban és társadalomban volt talán a legnyilvánvalóbb. Nem véletlen, hogy a polgárosodás fogalmának legújabb értelmezési kísérletei is a falusi-kisvárosi struktúrákkal foglalkoztak.” (Kovách 1997: 17.)

A polgárosodásviták az évtized elején csak annyiban hoztak konszenzust, hogy a polgárosodást célszerű a mikrokörnyezetnek, a társadalom csoportjainak a makrokörnyezethez, a piacgazdaság viszonyaihoz történő, több dimenzióban is tetten érhető alkalmazkodásában, valamint a gazdasági és társadalmi struktúra változásában együtt elemezni. Négy olyan terület volt, amelynek a polgárosodás szempontjából többé-kevésbé minden szerző jelentőséget tulajdonított: a vállalkozás és a gazdasági mentalitás átalakulása és az ezzel kapcsolatos társadalmi változások, az individualizáció, az állampolgárrá válás és az autonómia, az életmód és mentalitás „polgári” formáinak elterjedése (Kovách 1997).

A mai polgárosodásfelfogások erősen kötődnek *Erdei Ferenc* két világháború közötti megállapításaihoz. *Erdei Ferenc* munkáiban (1938; 1941) behatóan elemzi a paraszti polgárosodás folyamatát, amelyen ő azt érti, hogy a parasztság fölbontja rendi szerkezetiségét, és a polgári társadalomba illeszkedik bele. Így polgárrá, kispolgárrá vagy mezőgazdasági munkássá válik. *Erdei* úgy látja, hogy ennek során a korábban uralkodó kötött, hagyományoszerű érintkezési formákat a mozgékonyabb, szerződészerű kapcsolatok váltják föl (*Erdei* 1941: 45). *Kósa László* nagy ívű munkájában a paraszti polgárosodáson olyan társadalmi és kulturális folyamatot ért, „amelynek során a parasztság megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől: a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz” (*Kósa* 1990: 64–65). A polgárosodás ebben a felfogásban, mint társadalomtörténeti jelenség, ellentettje a tradicionalitásnak, s annak elerőtlenítésével érvényesül (65). A fenti meghatározásból az derül ki, hogy a polgárosulási folyamat nem egysíkú, hanem több szinten megy végbe: *jogi-politikai*, *gazdasági*, valamint *kulturális-civilizációs* szinten. Ezek a változások nem feltétlenül zajlanak szimultán módon, főleg a két utolsó (a kulturális és civilizációs szint) fordulhat elő az első kettőnek akár előzményeként, akár következményeként (*Csite* 1997).

Juhász Pál (1991) négy vonatkozását emeli ki a polgárosodásnak: az első mozzanat az, amikor valaki egyéni szerepet, egyéni megoldást keres arra, hogy miként kap-

csolódjon be a munkamegosztásba. S ebből következik, hogy a közösségben is úgy akar megmutatkozni, hogy a személyéhez, individualitásához kapcsolódjon az, amit csinál, hogy a tevékenysége által legyen fontos és elismert a közösségben. Harmadik mozzanatnak Juhász Pál a kockáztatás elemét tekinti. Ez szerinte akkor válik igazán megfoghatóvá, ha az egyén tőkét, vagyont is fektet a dologba. Ezen túl azt tekinti a polgárosodás fontos összetevőjének, hogy az egyén el tud-e szakadni a számára adott közösségtől, és tud-e magának közösséget teremteni. Polgárról szerinte akkor beszélhetünk, ha mind a négy dimenzióban tudatos szerepvállalás történik.

Benda Gyula (1991) a gazdasági mentalitás terén lezajló átalakulásokat, a vállalkozói magatartás kifejlődését tekinti a polgárosodás első dimenziójának. A klasszikus vállalkozó mellett a piaci viszonyokkal számoló, racionálisan döntő kistermelő, a hagyományos parasztgazdából farmerré váló földműves testesíti ezt meg. A falusi közösségekből kiszakadó és életpályáját individuumpként tervező paraszt az individualizációt és az ehhez kapcsolódó mentalitásbeli változásokat fémjelzi (Benda 1991: 172). Benda a polgárosodáshoz kapcsolható folyamatokat négy csoportba sorolja. 1. a gazdasági mentalitás terén lezajló változások, a vállalkozói magatartás kifejlődése; 2. az individualizáció és az ehhez kötődő mentalitásbeli változások; 3. az állampolgárrá válás folyamatával összefüggő jelenségek; és 4. az életmód és mentalitás polgári értékeinek a megjelenése. Joggal hangsúlyozza, hogy a polgárosodáson nem a makrostruktúrák átalakulását, hanem a mikrokozmoszt, a társadalmi csoportok alkalmazkodását a változás folytán már kialakult keretekhez történő hangsúlyozzuk (Benda 1991: 171).

A PARASZTTALANÍTÁS-TEÓRIA

A magyar szociológiai szakirodalomban *Kovách Imre* tanulmányához köthető a fogalom meghonosítása (Kovách 2003). Felfogásában a legszélesebb értelemben a paraszttalanítás az agrártermelők, farmerek és más élelmiszer-termelők hanyatló gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai szerepére vonatkozik (Kovách 2003). A *paraszttalanítás* egyes szövegekben *paraszttalanodásként* is érthető. A szóhasználat különbsége ebben az esetben azt jelöli, hogy az európai parasztság eltűnésében minek tulajdonítunk nagyobb szerepet: a hatalmi beavatkozásnak vagy egyfajta, a társadalom egészének az átalakulásához alkalmazkodó, zártabb és öntörvényűbb társadalmi mechanizmusnak. Azonban a politika intervencióit erőteljesebben a *paraszttalanítás* fogalma emeli ki. Kovách Imre szerint (2003) három meghatározó dimenzióban ragadható meg a paraszttalanítás folyamata:

- társadalmi paraszttalanítás – a gazdálkodás funkciójának változása a mezőgazdasági termelők és családjaik életében és társadalmi kondícióiban;

- strukturális paraszttalanítás – a parasztságnak mint társadalmi osztálynak és érdekképviselői szervezeteinek differenciálódása és eltűnése;
- kulturális paraszttalanítás – az előbbi folyamatoknak a teljes társadalomra ható következménye, beleértve a nemzeti identitás újraalkotását és a rurális közösségek átalakulását is.

A paraszttalanítás változásának klaszterei együttesen eredményezik a parasztság eltűnését. Kovách (2003) szerint ezek a következők:

- a parasztság összetételének változásai (elváándorlás, társadalmi mobilitás, a mezőgazdasági termelők szétszóródása stb.);
- a mezőgazdaság társadalmi struktúráinak változásai (az egyenlőtlenségek új formáinak megjelenése, a globalizáció strukturális hatásai stb.);
- a gyakorlatok változásai (a foglalkozások specializációja és differenciálódása, a fogyasztás és elosztás új formái, a családok szerepének újraértékelése a családi termelésben stb.);
- a határok változása (a korábban elkülönült társadalmi csoportok egybeolvadása, a parasztság betagozódása más vidéki és városi osztályokba stb.);
- az alrendszerek és az intézmények összetettségének változásai (a politikai rendszerek fölénye a gazdasági szervezetekkel szemben, az EU vidékfejlesztési politikájának következményei stb.);
- a természeti és a természethez való viszony változásai (a fenntartható fejlődés a politikai kontroll céljává és kritériumává, míg az organikus és ökológiai termelés a vidéki innováció elemévé válik).

A polgárosodásmélet tételei egyértelműen pozitív társadalmi változásnak mutatják be a parasztság eltűnését, amely mintegy végső célja a társadalmi átmenetnek. A paraszttalanítás viszont inkább a parasztság társadalmi státuszának átalakulása valamilyen irányba, amely (még) nem meghatározható, ezért teleologikus értéke kérdéses és kétséges.²

VIDÉKKUTATÁSI PARADIGMÁK

„A vidékszociológusok a hetvenes évek közepétől vizsgálati terepüket, a vidéki társadalmat egyre inkább úgy szemlélték, mint értelmezési rendszereket, s a fő kutatási kérdéssé az vált, hogy az egyes vidékértelmezési és -fejlesztési paradigmáknak mik a jellemzői, és milyen tényezők járulnak hozzá a paradigmaváltásokhoz.” (Csíste 1999b:

² Kovách Imre tanulmánya komoly szakmai vitát váltott ki. Lásd: Benda 2003; Gyáni 2003; Harcsa 2003; Laki 2003; Kovách Imre válasza: Kovách 2003b.

137.) A vidékkutatásokban a paradigma-központú megközelítések a korábbi lineáris történelemszemlélettel való szakítást jelezték, hisz mind a modernizációs elmélet, mind a parasztkutatások, mind az új agrárszociológia a vidéket egy, a modernitás kora előttről eredeztethető társadalomszerveződési típussal hozta összefüggésbe (uo.).

A jelenkori vidékkutatások kedvelt terepévé a lokalitás vált. Általános kutatói vélekedés szerint a kutatási hangsúlyt azokra a kérdésekre kell helyezni, hogy milyen intézményi viszonyok irányítják a térbeli struktúrák reprodukcióját, s mi jellemzi a lokális társadalmi cselekvés és a helyi társadalmon kívülről eredő akciók kapcsolatát (Csite 1999b: 143).

A mai vidékkutatók többsége a társadalmi konstruktivista megközelítést vallja magáénak. Noha maga a konstruktivista tradíció is rendkívül szerteágazó, a perspektíva emberszemlélete, a jelentéskonstruáló és a világot folyamatosan újradefiniáló társadalmi cselekvő közös nevezőre hozza a különböző témákkal foglalkozó kutatókat (Csite 1999b: 144). Marc Mormont-nál (1987) jelent meg a diskurzus és a reprezentáció fogalma mint elemzési eszköz, s ő alkalmazta először a ruralitás fogalmát mint egy új, a vidék értelmezésében bekövetkezett fordulat terminusát.

„Míg korábban azért beszéltünk a vidéki világról, hogy egy különálló univerzumot definiáljunk (vagyis egy sajátos népesség, sajátos – a városiétól eltérő – szabályok szerint él, s ahol más tevékenységek, más emberek, más életstílusok találhatók); manapság egy másik reprezentáció irányába mozdultunk el, mely a vidékiként jellemzett dolgokat nem úgy tekinti, mint egy másik önálló társadalmi világot, hanem mint a társadalmi kapcsolatok különböző, sajátos módját.” (Mormont 1987: 17, idézi Csite 1999b: 144.)

METANARRATÍVÁK: NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A polgárosodás elmélet és a paraszttalanítás-teória egyaránt történeti kontextusba ágyazottan, folyamatként felfogva, meghatározott időkeretek között vizsgálja a történelmi parasztságot. A kiindulópont azonos. A magyar parasztság születése a jobbágyfelszabadításhoz köthető. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az antropológia parasztfogalmait konceptualizáló Sárkány Mihály definíciója szerint a parasztság éppen a jobbágyfelszabadítással szűnik meg.) A paraszttalanítás-koncepció magyarországi adaptációja során Kovách Imre (2003) arról ír, hogy az 1990-es évekhez köthető a folyamat lezárulása. Innentől nem beszélhetünk többé Magyarországon parasztokról. Juhász Pál (1986–1987) és más szerzők még korábbra teszik a paraszti rend megszűnését, azt a kollektivizáció időpontjával azonosítják.

A polgárosodás felfogás nem köti meghatározható időponthoz a jelenség végét. Az az egyes mikrotársadalmak szintjén igen eltérő lehet. E felfogás – mint láttuk – igen

szubtilis szempontrendszer dolgoz ki a parasztpolgárrá válási folyamatára, de nem válik egyértelművé, mikor következik be az új állapotba való átmenet.

A paraszttalanítás koncepciója a mai vidéki társadalmat átmeneti jellegűnek írja le. Ennek egyértelmű oka, hogy a folyamatot nem teleologikus jellegűnek tételezi, szemben a polgárosodáselmélettel.

A paraszttalanítás-koncepció a mai viszonyok elemzése kapcsán cserben is hagy bennünket, hiszen kompetenciája csak a folyamat végállomásáig ér, s onnan kezdődnek a mai állapotok.

Éppen ezért a mai vidéki társadalom elemzésére ez a fogalmi keret nem adekvát, hiszen csak a mai helyzet kialakulásáig követi az eseményeket.

Éppoly problematikusnak tartjuk a polgárosodáselméletnek a mai vidéki társadalom elemzésére való alkalmazhatóságát. Hiszen ha nem beszélhetünk már többé parasztokról, ahogy ezt a teória képviselői állítják, akkor már lezárult a folyamat, s ha így van, a kialakított fogalmi keret nem alkalmazható a gyökeresen megváltozott mai viszonyokra. A másik ellenvetés a felfogással szemben, hogy Erdei eredeti felfogását a mai körülmények nem igazolják, hiszen a parasztság rendi jellegű kultúrája nem kizárólagosan a polgárságban oldódik fel. Szociológiai elemzések rámutatnak a középosztályosodás és a proletarizáció markáns folyamataira is.

MÓDSZERTANI FELVETÉSEK

A hagyományos paraszti kultúra mint makrostrukturális entitás tértől és időtől függetlenül állandó tartalommal rendelkezett. Bár a kutatók tisztában voltak vele, hogy társadalmi, vallási etnikai stb. dimenziók mentén erősen tagolt ez a társadalmi formáció, azonban mindenhol érvényes közös tartalmakat, jellemzőket rendeltek hozzá. Ebből a szemléletből következett, hogy a terepmunka folyamatában a lokális térben (faluban) empirikusan megragadott paraszti kultúra a makrostrukturális tartalmak derivátumaként tételeződött. Ebben az értelemben a mai vidéki tér kultúrája se nem hagyományos, se nem paraszti. Az életformák diverzifikáltak és erősen diffúzak, az értékrendszerek plurálisak. Az elemzés szempontjából ennek komoly módszertani következményei vannak. A lokalitás és makrostruktúra viszonyrendszere átalakul. Ma nem tételezhetünk (vagy még nem ismerünk) olyan, lokalitások felett megragadható entitást, amely a lokális életvilág mindegyikében megtalálható jellegzetességeket mutat. A lokális térben megragadható életformák nem azonosítható leképeződései egy általánosabb vonatkozásnak. A néprajzi kutatásokban korábban a mikro-, mezo- és makrostruktúra fogalmi keretét alkotó falu (mezőváros), etnikai csoport, tradicionális paraszti kultúra tagolódás a mai körülmények között érvényét veszítette. Ez a fogalmi keret nem alkalmas a recens jelenségek elemzésére. A kérdés persze ennél

sokkal bonyolultabb. Ha a jelentős átalakulási folyamat eredményeként azt is állapítjuk meg, hogy a történeti parasztság, amely fogalommal a társadalomtörténészek a tradicionális paraszti kultúra fogalmát illetik, megszűnt, az nem jelenti azt, hogy ami ma van (még ha nem is tudjuk egyelőre, minek nevezzük), ne lenne vizsgálható a korábbi formációra kialakított fogalmi rendszerekkel.

Mindezek ellenére indokoltnak tűnik az eddig alkalmazott kutatási perspektíva megváltoztatása s a jelenre irányuló megközelítés alkalmazása. Ami nem jelenti a múlt szerepének figyelmen kívül hagyását. De azt igen, hogy a jelen viszonyait nem az egykori múlt folyamányaként fogjuk fel. A jelent önmagában értelmezzük, s csak azután keressük a múlthoz való kötődését.

Ha a mai viszonyok egy döntően eltérő entitást takarnak, módszertanilag tartható-e az a megközelítés, amely a korábbi állapotok reliktumait keresi benne? Persze legyünk óvatosak a sarkos kijelentésekkel. A mai falusi társadalmak működésében sok vonatkozásban találunk kapcsolódást a korábbi paraszti életformához. Ennek alábecsülése hiba lenne. Kijelenthető, hogy a mai magyarországi helyzetre egyáltalán nem érvényes még a nemzetközi vidékkutatásnak az a tétele, hogy mára megszűnt a különbség falu és város között.

Meglátásom szerint a vidéki társadalommal kapcsolatos megválaszolendő kérdéseket a jelen állapotából kiindulva kellene konceptualizálni, s az eddigi gyakorlattól eltérően ennek nem a paraszti kultúra jelenségei változásának nyomon követése az elsődleges feladata. Nem tagadható, hogy a paraszti múlt bizonyos elemei a mai életformákban is kitapinthatóak, azonban a retrospektív szemlélet és az egykori életformával kapcsolatba hozható kontinuitás hangsúlyozott feltételezése a problematika érdemi megismerésének gátjává válik. A jelenre koncentráló, szinkrón szemléletű állapot rögzítés és értelmezés egyértelmű előnye a kiterjesztett folytonosságra irányuló megközelítéssel szemben egy szisztematikus és teljesebb kép kialakítása. A mai vidéki létforma legkevésbé meghatározó elemei azok, amelyek valamilyen módon kapcsolatba hozhatók a paraszti kultúrával. A kutatási módszereknek, az elemzési eszközöknek és a fogalmi kereteknek szinkronba kell kerülniük a megváltozott viszonyokkal.

A parasztság nem tért vissza Magyarországon, célszerű ezért a vidéki tér mindennapi életvilágát a vizsgálódások előterébe helyezni.

IRODALOM

A. GERGELY András

- 1990 Kontinuitás és változás. In A. Gergely András – Cséfalvay Zoltán – Lichtenstein József (szerk.): *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradícióban*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Intézete, 17–69.
- 2005 Falupolitika – faluanropológia. In Bognár et alii (szerk.) 2005: 108–117.

BENDA Gyula

- 1991 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2–3. sz. 169–176.
- 2003 Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég*, 4. sz. 99–104.

BIRÓ A. Zoltán – GAGYI József – OLÁH Sándor

- 1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban). *Antropológiai Műhely*, 4. 1. sz. Csikszereda, 7–41.
- 1995 Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993. In *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csikszereda, 154–186.

BOGNÁR László et alii (szerk.)

- 2005 *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA SZKI.

BORSOS Endre – GYÖRGY István

- 1999 Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In Borsos–Csite–Letenyei (szerk.) 1999: 51–90.

BORSOS Endre – CSITE András – LETENYEI László (szerk.)

- 1999 *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó.

CARTWRIGHT, Andrew

- 2001 *The Return of the Peasant. Land Reform in Post-Communist Romania*. Ashgate Publishing.

CSITE András

- 1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 117–137.
- 1999a Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt szocialista vidéki átalakulásban. In Borsos–Csite–Letenyei (szerk.) 1999: 151–172.
- 1999b A paraszti közösségtől a ruralitásig: A nemzetközi vidékkutatók utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 134–154.

ERDEI Ferenc

- 1938 *Parasztok*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- 1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin-Társulat.

GYÁNI Gábor

- 2003 Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? *Századvég*, 3. sz. 71–76.

HANN, Chris M.

- 1993 Property relations in the new Eastern Europe; the case of specialist cooperatives in Hungary. In Desoto, Minka – Anderson, David G. (eds.): *The Curtain Rises: rethinking culture, ideology and the state in Eastern Europe*. New York, Humanities Press, 99–119.
- 2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In Schwarz–Szarvas–Szilágyi (szerk.) 2005: 19–35.

HARCSA István

- 1994 *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. /Társadalomstatistikai füzetek, 3./* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- 1996 A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In Orosz István et alii (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest, Mezőgazda, 531–548.
- 2003 Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 3. sz. 77–85.

HARCSA István – KOVÁCH Imre – SZELENYI Iván

- 1994 A posztzocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 15–43.

JUHÁSZ Pál

- 1986–1987 Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 1986. 4. sz.; 1987. 1. sz.
- 2005 Falusi társadalom. In Bognár et alii (szerk.) 2005: 42–51.

KEMÉNY Márton

- 2005 A mezőgazdaság helyzetének változása egyéni és közösségi szinten Muraszemenyén. In Schwarz–Szarvas–Szilágyi (szerk.) 2005: 169–181.

KISS Antal

- 2002 Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 89–108.

KÓSA László

- 1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

KOTICS József

- 2006 *Gazdasági stratégiák és magatartások. A tradicionális gazdálkodói magatartás továbbélése mai gazdálkodási formákban*. Debrecen, Ethnica.

KOVÁCH Imre

- 1991 A polgárosodás-fogalom értelmezéséhez. *Századvég*, 2–3. sz. 217–229.
- 1997 Posztzocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 19–47.
- 2003a A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2. sz. 44–66.
- 2003b Paraszttalanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég*, 4. sz. 105–108.
- 2005 A vidék megjelenése a közbeszédben, a médiákban – a rurális imázs. In Bognár et alii (szerk.) 2005: 51–58.

KOVÁCS Katalin – VÁRADI Mónika Mária

- 2005 Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In Schwarz–Szarvas–Szilágyi (szerk.) 2005: 75–87.

KOVÁCS Teréz

- 1994 Térségi sajátosságok a földkérpótlásnál. *Agrártörténeti Szemle*, (XXXVI.) 1–4. 77–87.

LAKI László

- 2003 Törés és folyamatosság. *Századvég*, 3. sz. 87–92.

LOVAS KISS Antal

- 2006a *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. A rendszerváltozás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban. /Studia Folkloristica et Ethnographia, 49./* Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

- 2006b *A rendszerváltozás utáni gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezetek néprajzi vizsgálata. Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége.* Debrecen, Bölcsész Konzorcium.
- MÁRKUS István
 1973 Az utóparasztság arcképehez. *Szociológia*, II. 2. sz. 56–67.
 1996 *Polgárosodó parasztság: a magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével.* /Magyarország felfedezése./ Budapest, Dinasztia Kiadó.
- MOLNÁR Ágnes
 2005 Kényszervállalkozások és előrelendülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán. In Schwarz–Szarvas–Szilágyi (szerk.) 2005: 127–138.
- MORMONT, Marc
 1987 Rural nature and urban natures. *Sociologia Ruralis*, (Vol. 27.) 1. 3–20.
- NEMES Gusztáv – HEILIG Balázs
 1996 Önellátás és áruterelés. Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban. *Szociológiai Szemle*, 3–4. sz. 149–181.
- OLÁH Sándor
 1995 Gazdálkodás és társadalmi kapcsolatok egy Kishomoród menti családban. *Regio*, 1–2. 170–184.
 2004a Gazdálkodásmód és életvitel. In uő: *Falusi láttelepek.* Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 25–32.
 2004b A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In uő: *Falusi láttelepek.* Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 128–139.
- PETI Lehel
 2004 Családok és gazdasági egységek Héderfáján. *Korunk.* („A változó család”) XV. 3. 108–111.
 2006 Rendszerváltozás utáni agrárszerkezeti és társadalmi változások Héderfáján. In Peti–Szabó (szerk.) 2006: 17–61.
- PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)
 2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén.* Kolozsvár, Nis Kiadó.
- SÁRKÁNY Mihály
 2005a Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In Schwarz–Szarvas–Szilágyi (szerk.) 2005: 37–46.
 2005b Üzemstruktúra, megélhetés, társadalmi tagolódás. Tanulások Varsány megismételt társadalomnéprajzi vizsgálatából. In Bognár et alii (szerk.) 2005: 169–180.
- SCHWARZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.)
 2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- SZABÓ Á. Töhötöm
 2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónyai hagyományos gazdálkodásban.* /Krizsa Könyvek, 11./ Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- SZABÓ Piroska
 1998 A magángazdálkodás visszatérése (egy őrségi példa). *Népi kultúra – népi társadalom*, XIX. Budapest, 205–216.
- SZELÉNYI Iván
 1989 *Sozialistische Unternehmer. Verbürgerlichung im ländlichen Ungarn.* Hamburg, Junius-Verlag.
 1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZILÁGYI Miklós

- 2002 Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In uő (szerk.): 2002: 7–15.
2005 Bevezetéként: az utóparaszti hagyományokról. In Schwarz–Szarvas–Szilágyi (szerk.)
2005: 9–16.

SZILÁGYI Miklós (szerk.)

- 2002 *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.

THELEN, Tatjana

- 2001 „Post-socialist Entrepreneurs in Rural Hungary: Social Continuity and Legal Practice in Mesterszállás”. *Acta Ethnographica Hungarica*, 46. 3–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 315–342.
2003 *Privatisierung und soziale Ungleichheit in der osteuropäischen Landwirtschaft. Zwei Fallstudien aus Ungarn und Rumänien*. Frankfurt, Campus Verlag.

TÓTH Zoltán

- 1984 A helyi társadalom társadalomtörténeti szempontjaihoz. A kockaházak analógiái. In *Régiók – kistájak. Esettanulmányok*. Összeáll. és szerk. Bóhm Antal – Pál László. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 23–50.

VALUCH Tibor

- 2003 A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 1. sz. 3–31.